

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

**«XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ:
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»**

**атты халықаралық ғылыми форум
материалдарының жинағы**

16 мамыр, 2014 ж.

Proceedings International scientific forum

**«PHILOLOGY SCIENCE IN XXI CENTURY:
PROBLEMS AND PROSPECTS»**

16 мау, 2014

Сборник материалов международного научного форума

**«ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В XXI ВЕКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ»**

16 мая, 2014 г.

Алматы, 2014

МАЗМҰНЫ

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кәкішұлы Т. Ата жырау	3
Дәдебаев Ж. Абайдың ілімі	7
Әбдезұлы Қ., Алдашова Н. Қызыл сұңқар	11
Сейітжанов З. Буырқанған халықтың дауылпазы.....	14
Тілепов Ж. Сөз өнерінің өрен жүйрігі (З. Қабдолов шығармашылығының негізгі ерекшеліктері).....	18
Есембеков Т.О., Айнабекова Г.Б. Әдеби шығарманы филологиялық талдау үдерісі.....	21
Мәдібаева Қ. Зейін Шашкиннің «Теміртау» романындағы замандас тұлғасы.....	24
Бисенғали З. Ғұмырнамалық роман тарихына жаңа көзқарас.....	27
Темирболат А.Б. Художественное своеобразие романа У. Эко «Имя розы».....	31
Жаксылықов А. Метасемантические формы в структуре эссе и их передача в переводе.....	35
Кибальник С. Поэтика интертекстуальной аккультурации оригинала	40
Ахмет К. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихының зерттелуі	45
Тививальди-Хамраев А. Новый взгляд на историю Казахстана.....	47
Үмбетаев М. Мұхтар Әуезовтің халық әдебиетін саралау сабақтары	49
Әбдікүлова Р. Мотив теориясының дамуы.....	52
Асқаров Н. Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудың өзекті мәселелері.....	54
Сәкен С.И. «Аңшыбай және оның ұрпақтары» циклі және Едігенің шыққан тегі	56
Дәрібайұлы С. Ақын-жырау поэзиясындағы қиямет күні туралы тұжырымдар	59
Әмір Жалғабай, Толқын Рамазан Жыр дүлдүлі	64
Асқарова А., Баязитов Б. «Соңғы көштегі» тарихи деректілік	71
Сейдімханова Т.Б. Шәкәрім Құдайбердиев шығармаларындағы шығыстық дәстүрлер.....	73
Жапарова А. Сердечные сказки Сутеева	75
Күсева С. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ақындарының поэмаларындағы көркемдік тұтастық	78
Сарпекова М. Т. Кәкішұлының «Мағжан-Сәкен» атты монографиясындағы қазақ әдебиетінің даму мәселелері.....	82

Осындай бір-біріне қайшы келетін дереккөздері мен зерттеулерді қарастыру барысында бізге академик В.В.Бартольдтің ғылыми қорытындылары мен келтірген дәлелдері неғұрлым шындыққа жақын тұрған секілді көрінді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қалдырғали би Қосымбекұлы. Жылнамалар жинағы. Алматы: «Қазақ университеті», 1991.
2. Шахаб ад-Дин Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах. Аджаиб ад-маклур фи ахбар Тимур. Каир, 1305/ 1887-88.
3. СИМ Мәскеу қалалық мұрағатының қолжазба жинағы (РГАДА, 181-кор, 1-тізім), 52-парақ; Родословная книга Великого Российского государства великих князей... // ВМОИДР, 1851. кн. 10, стр. 130.
4. Шараф ад-дин Йазди. Зафар-наме. Ташкент, 1972. Стр. 335; Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинения Абу-л Гази хана хивинского. М. – Л., 1958. Стр. 44.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармаларының бес томдық жинағы. 1-том. Алматы: «Ғылым», 1961.
6. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002.
7. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1. М., 1963.
8. Ананьев Г. Караногайские исторические предания // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 27. Тифлис, 1900.
9. Қаскабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы // кітапта: Қаскабасов С. Жаназық. Астана: «Аударма», 1999.

Дәрібайұлы С.

*өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты*

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚИЯМЕТ КҮНІ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Алланың сүйген құлының қатарынан көрінуді армандаған мүсылман – уа-л йаумил ахири-фәнидің ең ақырғы күні болатынына сенеді. Қасиетті Кітапта ақырет күні туралы көптеген аяттарда баяндалады және оған байланысты Қиямет атты сүре де түскен. Ақын-жыраулардың толғауларында бұл күн *қиямет күні, таразы күні, ақырет күні, ақырзаман, сират күні, Арасат күні* деп айтылады. Сол секілді ақырғы күннің қалай болатыны мен оның мезгілінің жақындау белгілерін Құран аяттарына сүйене отырып тәпсірлейді. «Ақырет күні - адамдар қабірлерінен тұрып, мына фәни дүниеде істеген амалдары үшін Аллаһ Тағалаға жауап беретін күн. Ол күні Аллаһ Тағаланың жарылқауына лайық болғандар жәннатқа барып, Аллаһ Тағаланың азабына лайық болғандар тозаққа душар болады».

Қасиетті Кітаптың Қиямет сүресінде бұл күн туралы: *«Адам баласы, біз сүйектерді жинай алмайды деп ойлай ма? (3). Әрине, оны саусақтарының ұшына дейін қайта жасай аламыз (4). Бірақ адам баласы күнәні жсалғастыра бергісі келеді. (5) «Қиямет күні қашан болады?» – деп сұрайды (6). Қашан көз шағылысқан (7), Ай тұтылған (8), Күн мен Ай бір араға келтірілген кезде (9). Адамдар сол күн : «Қашар жер қайда?»,- дейді.(10). Жоқ, әсте папа жоқ.(11). Ол күнгі тұрақ - Раббыңның алды. (12).* деп баяндалған. Сол секілді Нәбә сүреснің 17-28 аяттарында да осы күні адамзат баласының Жаратушының алдында өз істеріне есепке шақырылатыны жөнінде : *«Расында билік күні , белгілі болған бір мерзім. Сүр үрілген күні, топ-топ келесіңдер. Көктер сепінеп есіктер пайда болады. Таулар жүргізіліп, сағым болады. Әлбетте тозақ күтіп тұрады. Олар онда салқындамайды да сусын татпайды. Азғындардың барар жері. Олар онда гасырларша тұрады. Олар онда салқындамайды да сусын татпайды. Бірақ қайнап тұрған су және ірің ішеді. Қылмыстарына сай бір жаза. Өйткені олар, есепке тартылуды ойламаған еді. Аяттарымызды мүлде жасынға шығарған еді»* делінген болатын.

Шортанбай Қанайұлы да қиямет күнін адамзат баласының Алла алдында жауапқа тартылар уақыт ретінде:

Дүние деген осы ғой,
Жалғыз маған ерді ме
Не деп жауап береміз
Қияметтің күнінде? –

деп көкірегінде иман нұры бар барша жұртқа сауал қояды. Ақын:
Сөзім қалсын артымда,

Бір күн болар қиямет.
Дұға қылып, қол жайғай
Мұны естіген әлеумет,-

деп ақырғы күннің Алла Тағаланың қалаған уақыты болатынын нақтылай түссе, енді бірде:
Сауысқан, ала қарға-құстың құлы,
Басталар ақырзаман жылқы жылы,-

деп қиямет күнінің болатын мезгіліне болжам жасайды. Әрине, акынның ақырет күнінің уақытын болжауы діни тұрғыдан қайшы. Дін ғұламалары қиямет күнінің жақындауы мен өткен белгілерін Құран аяттарына немесе Мұхаммед (ғ.с) хадистеріне сүйене отырып баяндағанымен, оның нақты мерзімі Аллаға ғана аян. Дегенмен акынның бұл тұжырымын қателік деп айту қисынсыз, себебі орыс отаршылдығы арқылы келген әлеуметтік қайшылықтарды, ұлттық құндылықтарды мансұқ еткен озбыр саясатты ақырзаман белігісі ретінде бағамдау зар заман ақындарының шығармашылығына тән. Бұл жөнінде ғалым Б.Омарұлы: «Зар заман поэзиясындағы ақырзамандық сарын екі түрлі ыңғайда байқалады. Соның бірі - «заманақыр таянды, қауіп қатер жақындады» деп топшылау, екіншісі – «зауал келді, нәубет басқа түсті, демек ақырзаман дегеніміз осы» деген түйін. Алғашқысы болжал өлеңдермен сабақтас, соңғысы - айналасындағы құбылыстардан жеріген акындық көңіл күйдің көрінісі» деген пікір білдіреді. Біз де ғалым пікірін қуаттай отырып, акын-жыраулардың шарифаттың шырқы бұзылған уақыттағы ұрпақ болашағына деген алаңдаушылығының бекер болмағанын бағамдаймыз.

Қазақ әдебиетінің тарихында «кітаби ақындар» деген атпен танылған сөз зергерлерінің шығармаларында қиямет күніне қатысты тұжырымдар нақты Құран аяттары арқылы тәпсірленген. Олардың туындыларында эмоциялық көңіл күйден гөрі, қиямет күнінің қандай сипатта болатыны басымырақ сараланған. Құрандағы: *«Қиямет уақиғасы болған кезде, (1). Оның болуын өтірік деуші болмас.(2). (Ол) төмендетеді, жоғарылатады.(3). Сол уақытта жер тұтас сілкінідіріледі.(4). Таулар мүлде үгітіледі.(5); Үшқан тозаңдай болады.(6)» (Уақиға сүресі); «Әй, адам баласы! Раббыларыңнан қорқыңдар. Расында қияметтің сілкінісі үлкен нәрсе. (1); Ол күні, әр емізушінің емізгенін ұмытқанын және әрбір буыз мәндіктің іш тастағанын көресің. Адамдарды мас түрде көресің. Негізінде олар мас емес. Бірақ Алланың азабы қатты. (2) (Хаж сүресі)* деген аяттарды тәпсірлеген акын-шайырлар ақырет күніне азапқа душар етпейтін амалдармен баруға үндейді. Пікіріміз дәлелді болу үшін Қарасақал Ермбет пен Шораяқтың Омарынан жеткен жыр жолдарына назар аударайық:

Жел тұрып жұма күні Құбыладан,
Бір дауыл соғады бетке жан қаратпай!
Суырып сұрапылың тартқанында,
Тас бұршақ, домаланады, тау қанбақтай!
Теп – тегіс дүниенің болар жүзі,
Төселген там секілді, бейне тақтай
Жұмыртқа Мағрұптан көрінеді,
Қарасаң, жерде отырып Мәшрүпте-ай.
Адамзат көріп сондай түрлі алапат,
Күн кешер өлмеген құл жылап-сықтай.
Күн келіп Көктің бергі қабатына,
Болады жер қызуы жанған шоқтай...
Айрылады ұл атадан, қыз анадан,
Туысқан бір-бірінге жақын-жаттай.
Фиссияны тірлікте етушінің,
Өзгереді формалары хайуанатқа-ай.

Қарасақал Ермбет

Арасы екі дүниенің бір-ақ қадам.
Сан ұрмай қапыл пәнда, қамыңды ет.
Арасат майданында бір үлкен той,
Қайнатқан жүрегінді запыран-дерт.
Пішайман сонда ішке түссе керек,
Жаһаннан жаныңды алад лаулаған өрт.

Таразы Мәшһәр күні құрылады,
Тартады кімдер қайғы, кімдер қасірет.

Шораяқтың Омары

Жоғарыдағы жыр шумақтарында Ерiмбет Көлдейбекұлы мен Шораяқтың Омары қиямет күнінің нақты белгілеріне және жұма күні болатынына тоқталады. Бұл да Құранмен дәлелденген шындық. Мәшһүр Жүсіп пен дамолла Тұрмағамбеттен мұра болған жыр жолдарында қияметтің қыл көпіріндегі пенденің жай күйі, адамзаттың ахуалы қандай болмақ деген сауалға жауап беріледі:

Ол күні пайда берме аһыл, ғаялың,
Жинаған мехнат етіп дүние малың.
Құлшылық, ғибадаттан пайда болар,
Егер де көміл болса дін иманың.

Мәшһүр Жүсіп

Өлшейтін еткен ісіңді,
Таңдағы күн Төңірінің,
Таразы сынды тасы бар.
Еткенін егін сияқты,
Орнына барар тасылар,-

Тұрмағамбет Ізтілеуов

Қиямет күні адамзат баласы тірліктегі істері үшін сұралады. Аллаға әр ісі аян пенденің жауап бергеннен кейінгі сәті сират көпірі арқылы бейнеленген. Осы көпірден құламай өтуі, таразыда сауапты істерінің салмақты болуы оның пәни дүниедегі амалдарына байланысты. Бұл жерден пенденің мәңгілік мекені белгіленеді. Яғни, «Сират көпірі – тозақтың үстіндегі жол. Есеп бітіп, амалдар таразыға салынғаннан соң барлық адам сираттан өту сынағына салынады». Жарық дүниеде жинаған сауапты істері мен күнәлерінің таразыға тартылар сәтін Қашаған ақын да:

Басқа түссе – амал жоқ,
Көтерер жүкті адамға-ай.
Бақилық жолға барғанда
Жақсы мен жаман теңелер-
Сираттың жолы қадамды- ай,-

деген жыр жолдарымен сипаттайды. XIX ғасырда өзіндік өлең өрнегімен танылған Түбек ақынның Бұғыбаймен қоштаса отырып:

Қияметте Бұғыбай жолығайық
Жолдас болсын иманың, жат саламат,-

деуі де сынақ күні өлілердің тіріліп, Алла алдындағы үлкен сынаққа барарын меңзеп тұр. Пенденің жалған дүниеде істеген ісі мен ниеті таразыға тартылатын сәтті Құранның көптеген аяттары түсіндіреді. Мысалы, Фуссиләт сүресінің 19-22 аяттарында «Сол күні Алланың дұшпандары тозаққа айдалуға жиналып, сонда олар алды-артын тосады. Ақыр олар оған барған кезде оларға құлақтары, көздері және терілері олардың не істегендеріне айғақ болады. Олар терілеріне: «Не үшін бізге куә болдыңдар?»-дейді. (Терілері): «Бізді әр нәрсені сөйлеткен Алла сөйлетті; сендерді алғаш рет жаратқан және Сол жаққа қайтарыласыңдар» деп жауап береді. Сендер өздеріңе құлақтарың, көздерің және терілерің айғақ болады деп жасырып бауышы едіңдер. Тіпті Алла істегендеріңнің көбін білмейді деп ойлаушы едіңдер» делінген.

Қиямет күнінің жақындауының үлкен және кіші белгілері қасиетті Құран мен Алланың сүйген құлы Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистерінде баяндалған. Оның белгілері адамзат баласының ар-иманнан алыстаған шағынан бастау алатындығы туралы тұжырымдар зар заман ақындарының шығармаларында арнайы тақырып деңгейіне көтерілгенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Мысалы, Ыбырай Алтынсарин кішінің үлкеннің, баланың ананың бетінен алар жағдайына шошына қарайды:

Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған,
Аялы қолда талпынтқан,
Суық болса жөргектеп,
Қорғасын оқтай балқытқан,

Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан,
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан,
Сондай сорлы анаға
Қыз қышқырса керек-ті.

Пенде үшін қияметтің алғашқы белгісі ақырғы демі таусылып, қабірге түскен уақытынан басталады. Әзірейіл періште Алла өмірімен адам жанын алғаннан кейінгі хал-ахуал - пенде басындағы қияметтің алғашқы белгісі. Яғни, өлім - адамнан жанның шығуы ғана емес, тіршіліктегі амал-әрекетінің таразыға салынар сәтінің алғашқы баспалдағы. Қабір азабына түсіретін де, қабірді нұрландыратын да пенденің өлімге дейінгі амал-әрекеті.

Өлім - өмірдің соңы емес. Оны ақын - жыраулар да жоққа шығармайды. Тіршілік иесінің тағдыры оны сыйлаған Жаратушының ғана құзырында. Бейопа дүниеде бірінен бірі ақыл-парасатымен ғана емес, байлығымен, мансап - дәрежесімен ерекшеленетін пенделердің теңелер тұсы да өліммен бірге келеді. Жаратушы сыйлаған нығметтерден ғибрат алып, тәубеге келе алмаған көп пендені бір сәт сабасына түсіретін сәт те - өлім.

Орақ тілді Орынбай ақын адамзат баласының теңелер тұсы тағдыр мойынға түсіп, өлім кеткен күні-ақ басталатынын аңғартады. Ақын арғы әлемнің есігін ашқан пенделер үшін жалған дүниедегі мансапбы мен байлығы емес, жасаған сауапты ісі мен иманы ғана жолдас боларын меңзейді.

Өлген соң, бай мен жарлы мал демейді,
Мынаны бер, мынаны ал демейді.
Басына бай кісі өлсе, жастық тастап,
Астына қалың көрпе сал демейді.

Жарлыны, көне, байдан кем көргені,
Бетіне бірдей қылып өң бергені.
Кигізіп төрт қарыс бөз, кесек жастап,
Құдайдың осы емес пе тең көргені,-

деген жыр жолдарында жоғарыда айтылған ойлармен бірге ақынның әлеуметтік теңсіздікке деген ішкі наразылығы, ащы мысқылы да көрініс тапқан.

XIX ғасырдағы казак поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі Құлтума Сармұратұлы да қияметке дейінгі адамзат баласының бақилық мекені топырақ екенін мысалға ала отырып, Алла қалаған күні ғаламның бәрі өзгереріне терең мән беруге шақырады:

Болса да өзге өтірік, өлім рас,
Бұрынғы өткендерден қалған мирас.
Ғаламның он сегіз мың бәрі өзгеріп,
Бұл дүние болар бір күн жоқ жым-жылас.

Қолынан жақыныңның келгені сол –
Жер қазып көміп тастар көсілдіріп.
Бай бармас жанға тыныш жорғасымен,
Жан бармас жалғандағы жолдасымен.
Біреуге біреу қамқор қылмақ түгіл,
Болады әркім әлек өз басымен.

Сыр бойында дүр Оңғар атанып, ел ықыласына бөленген ақынның артында қалған кесек сөздері де иманды ұрпақ туралы баяндайды. Жырау өсиет термелерінде әрбір істің басы мен соңы боларын, адам баласының дүние қызығына алданбай, «ақырет күніне нені алып барам?» деген сауалды жүрек түкпірінен шығармау керектігін әр сәт жамағат назарына ұсынып отырады. Дүние - жалған, иман - азық. Жырау төмендегі толғауында осыны меңзейді:

Алқалап келген әлеумет,
Сөзіме болса әуесің
Баһарда дарак гүлдесе

Бұтаққа шашар мәуесін.
Жасанған жауға кездессе,
Батырлар тартар жебесін.
Жаратқан өзі жар болса
Жарадан сақтар денесін.
Егеулі болат, көк темір,
Сауыттың сөгер көбесін.
Ажалға етер амал жоқ,
Таусылса демің өлесің.

Қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленген Шәңгерей Бөкеев пәни дүние адам баласының бес күндік қонақ болар мекені ғана екенін ескерте отырып, ақырет күні адамға жинаған малы емес, иманы азық боларына философиялық тұжырым жасайды:

Қиямет, мақшар таң туса,
Өзім қайта «мен» болып,
Мен болармын қайтадан.
Қайтадан жаным – қайта адам.
«Бұл сөзің қалай?» десеңіз,
Әуелінде бар болып,
Ақырында жоқ болмақ –
Шариятқа қилап заң.
«Мизан», «сират» құрулы,
Өзіңе аян, бір Алла,
Ілгері басар әр кадам.

Өткініші дүниеде мәңгілік ешнәрсе жоқ. Мәңгілік - бір Алла ғана. Пенденің пәнидегі амал-тірлігіне Алла ғана төреші. Өмірдің соңы өлім екені аян болса, осы басы мен соңы бар тіршілікте Аллаға жақындатар амал – сабыр. Алладан медет тілеп, елдің сөзін сөйлер ерлерге тәтті тірліктің кермек дәмі боларын баян еткен Наурызбек жырау «Ал, жігіттер, құлақ сал» толғауында осы жағдайды төмендегіше төгілтеді:

Құбылып тұрған күнде өлер
Түнеріп тұрған түн де өлер
Ағып та жатқан су да өлер.
Үшып та жүрген қу да өлер.
Қысырдың қызыл тайындай
Қылымсып өскен қыз да өлер
Тыңдауы дұрыс болмаған
Айтылған алтын сөз де өлер.
Күн өлгеннің белгісі
Қызарып күннің батқаны
Түн өлгеннің белгісі
Сарғайып таңның атқаны...

Жоғарыдағы мысалдарды түйіндей келе қазақ әдебиетінің тарихында «молда ақындар», «кітаби ақындар» деп аталған сөз зергерлерінің қиямет күні туралы тұжырымдары нақты Құран аяттарынан негізделгенін аңғарамыз. Сөз зергерлері адамзат баласының қиямет күнінен кейінгі мәңгілік мекені болар жұмақ пен тозақ туралы да мол мәліметтер береді. Ақын-жыраулар әсіресе ақырет азабынан ада болған пенделерге жұмақ есіктерінің айқара ашылатынын да ерекше шабытпен баян еткен.